

18. Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 2000. – 260 с.

19. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика: Учеб. пособие для филол. спец-тей. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

СУМ – Словник української мови: В 11 томах. – Т.- I – XI. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

Ю. І. Блажчук

ВЛАСНІ ОСОБОВІ НАЗВИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТВОРЕННЯ ПРИЗВИЩ УМАНЩИНИ XIX СТ.

Разом із прізвищами, прізвиськами та іншими типами власних особових назв об'єктом дослідження антропоніміки є власні імена людей. Ще Памва Беринда у „Лексиконі славеноросскому та именъ тлькованіи” значну увагу приділяє походженню імен. У другій половині XIX ст. були укладені перші словники давньоруських і східнослов'янських імен Н. М. Тупікова та М. Я. Морошкіна [16, 21]. Дослідженню власних імен присвячені праці Р. Й. Керсти [7], Р. І. Осташа [12], М. Л. Худаша [18] (чоловічі іменування), Л. О. Самійленко [13] (жіночі імена), Р. Л. Осташа [11], П. П. Чучки [19] та інших.

Власні особові імена – це не просто один з антропонімних класів слів, а група лексики, яка є важливою базою для творення одиниць інших антропонімних класів, а, отже, й одним із основних джерел для їх правильного розуміння [19, 21]. Оскільки прізвища Уманщини ще не були предметом спеціального студіювання, ставимо собі за мету зробити семантичний аналіз прізвищ досліджуваного регіону XIX ст. і розкрити роль власних назв у їх творенні.

Аналіз 450 прізвищ Уманщини XIX ст. [2; 3; 4] показав, що основним засобом ідентифікації особи на досліджуваній території виступали імена (145 прізвищ, що становить 32 % від загальної кількості). Особові назви, що лягли в основу прізвищ Уманщини, ділимо на автохтонні та церковно-слов'янські [16, 112].

Автохтонні власні імена – це особові назви, які мали джерельну основу в лексичних фондах рідної мови і присвоювалися новонародженим дітям у традиційній народно-побутовій й ритуально-звичаєвій обстановці [16, 112-113]. Слов'янські автохтонні власні імена становлять значну частину сучасних українських власних особових назв. Після поширення християнства вони

переходили у розряд імен-прізвищ, прізвищ, а згодом послужили джерелом творення українських прізвищ. Слов'янські автохтонні власні імена ділимо на 3 групи:

Власні імена-композити. Серед прізвищ Уманщини ХІХ ст. виявлене одне прізвище, джерелом творення якого стало повне ім'я-композит: *Любомирський* < *Любомир* [17, 20].

Особові власні імена відкомпозитного походження, які розвинулися з давніх композитів морфологічним способом – шляхом скорочення та наступного розвитку цих скорочень у похідні утворення. В основах прізвищ досліджуваної території знаходимо такі варіанти давніх імен-композитів: *Бродецький* < *Брод* < *Бродиславъ* [5, 96]; *Білецький, Бельський* < *Бел-(Бїл)* < серб. і хорв. *Vjelimir* [6, 103]; *Богурський* < *Богур-* < *Bohurad* [11, 23]; *Борецький* < *Бор-* < *Боривой* чи *Бориславъ* [5, 96]; *Голинський* < *Гол* < *Голислав* [10, 61]; *Любенецький* < болг. *Любен* < *Люб* < *Любомиръ, Любомилъ* [17, 20]; *Радомицький, Радомський* < *Ради(о)м-* < болг. *Ради(о)миръ* чи серб. *Radomil, Radomysl* [11, 26]; *Русаковський* < *Русак* < *Рус-* < серб. *Rusmir* чи пол. *Rusbor* [11, 24]; *Солинський* < *Сол-* < *Соломиръ* [11, 25]; *Сулима* < *Сул-* < *Сулимир* [17, 21]; *Ш(С)танкевич* < *Стан-* < *Станимиръ* чи < *Станіслав* [11, 25]; *Чернишевич* < *Че(о)рн-* < *Чорнобытъ* [17, 21] чи < апелятивне означення особи „черниш”; *Ярчевський* < *Ярич* < *Яр-* < *Ярослав* [17, 21] та ін.

Власні імена, утворені суфіксальним шляхом від апелятивної лексики. Людське ім'я, за віруваннями наших предків, мало таємничу силу, служило талісманом, що захищав носія імені від усього лихого, поганого, особливо від хвороб і смерті [14, 5]. В основах прізвищ Уманщини ХІХ ст. знаходимо апелятивну лексику на позначення:

тварин: *Воликовський, Барановський, Баранський, Крися, Козловський, Котович, Лисовський, Лосинський;*

рослин: *Березовський, Брицовський* (бриця ”мишій сизий” – СУМ, Т. 1, 237), *Буковський* (пор. бук ”1) листяне дерево з гладкою сірою корою чи 2) діал. ціпок, палиця” – СУМ, Т. 1, 251), *Бураковський, Вербовський, Вишніовський, Грабовський* (граб „листяне дерево чи кущ родини березових” – СУМ, Т. 2, 150), *Грушецький, Дульський* (пор. дуля „літній сорт груші з великими солодкими плодами чи плоди з цього дерева” – СУМ, Т. 2, 434), *Лозинський* (лоза „1) народна назва деяких кущових порід верби чи 2) зарості лози” – СУМ, Т. 4, 541), *Лопушанський* (пор. лопух „1) бур'ян родини складноцвітих чи 2) про некмітливу людину” – СУМ, Т. 4, 547), *Малиновський, Ольшанський, Сосновський, Яворський* (явір „дерево родини кленових” – СУМ, Т. 11, 620) та ін.;

- **птахів:** *Кавецький* (пор. кава „1) галка, 2) вовк” – СУМ, Т. 4, 65), *Орловський, Соколовський;*

- **комах:** *Комаровський, Осинський;*

- **риб:** *Раковецький, Рачинський, Лащ* < *лящ, Салацький* < *салака*;

- **страв, продуктів харчування:** *Кісельов* (*кисіль* „драглиста страва з ягідного чи фруктового сиропу, молока тощо з домішками крохмалу” – СУМ, Т. 4, 153), *Куліша* (*куліш* „густий суп (звичайно з пшона)” – СУМ, Т. 4, 391), *Масловський, Мединський, Муковський, Мясковський*;

- **предметів побуту:** *Казановський, Колиско, Скринський, Чарковський* (*чарка* „келих” – СУМ, Т. 11, 271);

- **обставин та часу народження:** *Завадський* (пор. *завада* ”перешкода” – СУМ, Т. 3, 34), *Липець* (діал. *липень* – СУМ, Т. 4, 488), *Метелицький* (пор. *метелиця* „1) сильний вітер із снігом чи 2) народний танець” – СУМ, Т. 4, 700);

- **музичних інструментів:** *Домбровський* (*домбра* „казахський народний щипковий музичний інструмент” – СУМ, Т. 2, 362).

Походження більшості прізвищ, утворених за допомогою суфікса **-ськ-** від апеллятивної лексики, можна також пов’язати з топонімами: *Барановський* < *Баранівка* (Жт, Пл), *Березовський* < *Березове* (Рв), *Буковський* < *м. Буки* (Жт), *Бураковський* < *Буряки* (Жт), *Вербовський* < *Верба* (Вл, Чрг, Рв), *Вишніовський* < *Вишнів* (Вл), *Вишнівка* (Вн, Крм), *Грабовський* < *Грабове* (Вл, Днц, Зк, Од), *Казановський* < *Казанів* (ІФ), *Козловський* < *Козлів* (Вн, Крв, Тр), *Козлівка* (Вн), *Козлівське* (Крв), *Лисовський* < *Лисівка* (Днц, Жт, Тр), *Лозинський* < *Лози* (Тр), *Лозина* (Лв), *Лопушанський* < *Лопушини* (Тр), *Лопушанка* (Зк), *Малиновський* < *Малинівка* (Вн), *Масловський* < *Маслівка* (Кв), *Маслове* (Крм, Од), *Мединський* < *Медин* (Тр), *Медина* (ІФ), *Мясковський* < *М’ясківка* (Жт), *Ольшанський* < *Ольшани* (Вл), *Ольшанка* (Жт), *Орловський* < *с. Орлове* (Зп, Крв, Хрс), *Раковецький* < *Раковець* (ІФ, Лв, Тр), *Рачинський* < *Рачин* (Вл, Рв), *Соколовський* < *Соколівка* (Вн, Днп, ІФ, Кв, Чрк), *Сосновський* < *Соснова* (Кв), *Соснове* (Днц, Крм, Рв, Хрк), *Яворський* < *Явори* (Лв), *Яворівка* (Вн, Жт, ІФ, Чрк).

Церковно-християнські особові власні імена прийшли до нас разом із запровадженням християнства у X ст. та були введені в так звані святці й церковні календарі, з яких при здійсненні обряду хрещення обиралось ім’я для новонародженого; за походженням це переважно староеврейські, грецькі та латинські імена [7, 41]. Сьогодні вони вже не сприймаються як запозичені, тому що набули специфічного українського звукового оформлення і стали загальнопоширеними.

За структурою твірної основи прізвища, утворені від церковно-християнських чоловічих імен, можна поділити на кілька груп:

Прізвища, утворені від повних чоловічих церковно-християнських імен: *Левицький* < *Лев*, *Нестерович* < *Нестір*, *Нестор*, *Парфьонов* < *Парфен*, *Рафалович* < *Рафайл*, *Улашин* < *Влас*, *Улас*.

Прізвища, утворені від усічених варіантів чоловічих церковно-християнських імен.

Залежно від того, яка саме частина імені відпадає, розрізняють три типи усічення: **афезу** (усічення початкових ненаголошених складів імені), **синкопу** (усічення середньої частини імені), **апокопу** (відпадання кінцевих ненаголошених складів). Серед прізвищ Уманщини ХІХ ст. виявлено лише одне прізвище цієї групи: *Осташ* < *Остафій* чи < рум. *ostaş* „солдат” [14, 277].

Прізвища, утворені від усічено-суфіксальних варіантів чоловічих імен.

Усічено-суфіксальні варіанти – це похідні, що утворилися шляхом додавання суфікса до такої усіченої форми, яка як реальне ім'я самостійно не вживалась [9, 16]: *Гурський* < *Гурій*, *Єміловський* < *Єміліан*, *Ільницький* < *Ілля*, *Костецький* < *Костянтин*, *Мацієвський*, *Маціович* < *Матвій*, *Сташкевич*, *Станькевич* < *Станіслав* та ін.

Прізвища, утворені від суфіксальних імен або їх варіантів.

В основах таких прізвищ лежать похідні, утворені за допомогою різних формантів, які приєднувалися до повної, скороченої або ж ускладненої іншим суфіксом основи, яка уже побутувала у функції самостійного антропоніма: *Андрушкевич* < рос. *Андрушка* < *Андрій*, *Васютинський* < *Васюта* < *Василь*, *Володькевич* < *Володька* < *Володимир*, *Гриневич* < *Гринь* < *Григорій*, *Карпінський* < *Карпо*, *Марковський* < *Марк*, *Микульський* < *Микула* < *Миколай*, *Миньковський* < *Минько* < *Минь* < *Мина*, *Павлинський*, *Павловський* < *Павло*, *Пашута* < *Паша* < *Павло*, *Сеньківський* < *Сенько* < *Семен*, *Якубовський* < *Якуб*, *Ярмолинський* < *Ярмола* < *Ярмолай*, *Єрмолай* та ін.

В окрему групу виділимо прізвища, утворені від жіночих церковно-християнських імен різної структури (повних, усічених, усічено-суфіксальних).

Прізвищ, що мають в основі жіночі імена мало, тому що іменування жінки в Україні лише у рідкісних випадках служили офіційним засобом ідентифікації особи (наприклад, ім'я вдови, що сама виховує дитину). Всього уманських прізвищ, утворених від жіночих імен, нараховуємо 16, що становить близько 3,6 % від загальної кількості зібраних антропонімів (сюди зараховуємо і ті, походження яких можливе і від чоловічих імен): *Базилевич* < пол. *Базилія* чи < ч. *Базилій*, *Васютинський* < *Василіна*, *Василія* чи < ч. *Васюта* < *Василь*, *Гадзинський*, *Ганькевич* < *Ганна*, можливо, і < ж. *Євгенія* чи ч. *Євгеній*, *Дашкевич*, *Дашковський* < *Даша* < *Дарія* чи < ч. *Дарій*, *Дунич*, *Дунін* < рос. *Дуня*, *Малашинський* < *Малахія* чи *Меланія* чи < ч. *Малафій*, *Малачевський* < *Малахія* чи < ч. *Малафей*, *Машинський*, *Машкевич* < *Марія* (рос. *Машиа*), *Улановський* < *Уляна* чи < ч. *Улян*, *Светлуша* < *Світлана* чи < ”світлий”, *Соломінський* < *Соломонія* чи < ч. *Соломон*, *Ясинський* < *Яся* < *Ярослава*.

Дослідження показало, що більша частина відіменних антропонімів Уманщини ХІХ ст. походить від апелятивної лексики (15,1 % від загальної кількості). Це свідчить про нерозривний зв'язок онімної лексики із

загальноживаною. Співставлення отриманих даних із статистичними даними по Лубенщині і Верхній Наддністрянщині ХІХ ст. (Лубенщина – 46,6 %, Верхня Наддністрянщина – 32,4 % [8, 196; 15,208]) доводить, що апелювативна лексика в зазначений період була надзвичайно продуктивною джерельною базою для творення прізвищ. 12 % прізвищ Уманщини ХІХ ст. в основі своїй мають християнські імена (чоловічі та жіночі). На Лубенщині відсоток таких прізвищ становить 23,3, а у Верхній Наддністрянщині – 20,2. Найменшу групу прізвищ Уманщини, як і інших регіонів, становлять ті, що мають в основі імена-композиції – 5,1 % (Лубенщина – 2,3 %, Верхня Наддністрянщина – 6,3 %).

На подальше вивчення чекають як інші семантичні та словотворчі типи прізвищ Уманщини, так і весь масив прізвищевих назв більш раннього або пізнього хронологічних зрізів.

Література:

1. Горпинич В. О. Словник географічних назв України. – К.: Довіра, 2001. – 526 с.
2. Дворянські роди Уманщини записані в однодворці / ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 1178, 765.1.
3. Дворянські роди Уманського повіту внесені до родової дворянської книги Київської губернії кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. / ДАКО, ф.782, оп. 2, спр. 331, 334, 355,359, 370, 378, 395.
4. Дворяни м. Умані записані в громадяни / ЦДІА України, ф.535, оп. 2, спр. 664, арк. 7-91.
5. Демчик М. Праслов'янські імена в прізвищах Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції „Минуле і сучасність Бойківщини” [м. Самбір, 6 березня 1996р.]. – Львів, 1996. – С. 96-97
6. Железняк І. М. Почерк сербохорватського антропонимического словообрання. – К., 1969. – 130 с.
7. Керста Р. Й. Українська антропонімія ХVІ століття. Чоловічі іменування. – К.: Наук. думка, 1984. – 152 с.
8. Кравченко Л. О. Антропонімія Лубенщини. Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 226 с.
9. Кракалія Л. В. Антропонімія советської Буковини. Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Черновці, 1974. – 36 с.
10. Морошкин М. Славянський іменослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб, 1867. – 213 с.
11. Осташ Р. Л. Слов'янські автохтонні власні особові імена-композиції в чеських та українських прізвищах // Мовознавство.– 2002. – № 2-3. – С. 22-39.
12. Осташ Р. І. Украинская антропонімія І половини ХVІІ века. Мужские личные имена (на матеріалі Реєстра Запорозького Войска 1649 г.). Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1986. – 16 с.
13. Самойленко Л. О. Жіночі особові назви у пам'ятках ділової мови Лівобережної України ХVІІ ст. // Питання сучасної ономастики / Відпов. ред. К. К. Цілуйко.– К.: Наук. думка, 1976. – С. 147-150.
14. Трійняк І. І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.

15. Фаріон І. Д. Антропонімійна система верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX століття (прізвищеві назви). Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1996. – 237 с.

16. Худаш М. Л. З історії української лексикології. – К.: Наукова думка, 1980. – 263 с.

17. Худаш М. Л., Демчик М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К., 1991. – 267 с.

18. Худаш М. Л. Украинская антропонимия XIV – начала XIX вв. (мужские именованія). Автореф. дисс. ... доктора філол. наук. – Ужгород, 1980. – 45 с.

19. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – 102 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1–11.

ДАКО – Державний архів Рівнської області

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України

Скорочення назв областей

Вл – Волин. обл.; Вн – Вінницька обл.; Дн – Дніпроп. обл.; Днц – Донецька обл.; Жт – Житомир. обл.; Зк – Закарп./ обл.; ІФ – Івано-Франк. обл.; Кв – Київ. обл.; Крв – Кіровоград. обл.; Крм – Крим; Лв – Львів. обл.; Мк – Миколаїв. обл.; Од – Одес. обл.; Пл. – Полтав. обл.; Рв – Рівн. обл.; См – Сумська обл.; Тр – Терноп. обл.; Хм – Хмельн. обл.; Хрс – Херсон. обл.; Чрг – Черніг. обл.; Чрк – Черкас. обл.

Н.В. Векуа

ПАРАДИГМАТИЧНІ ТА СИНТАГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТОНІМІЧНИХ ЛЕКСЕМ

У пропонованій статті подається парадигматичний та синтагматичний аналіз антонімичних прикметників.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки парадигматичних і синтагматичних відношень на лексико-семантичному рівні мови, зокрема між антонімичними якісними прикметниками.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому подається спроба дослідження протиставних якісних прикметників з урахуванням їх синтагматичних та парадигматичних характеристик.

Парадигматична характеристика антонімичних лексем

Відповідно до теорії Ф. де Сосюра мовна система ґрунтується на двох головних типах відношень, які відповідають різним формам розумової діяльності людини [6, 156 – 161].

З одного боку, слова в розмові внаслідок взаємного зчеплення вступають одне з одним у відношення, зумовлені лінійним характером мови, який заперечує можливість одночасної вимови двох елементів. Ці елементи